

'דברי חכמים וחידותם': כ"ד דברים בלשון חז"ל שבאו בדרך מליצה

כתב הגאון רבי חנוך ארנטרוי זצ"ל:

כמה נוי וטעם יש בביטויים ספרותיים, כאשר מלבד מובנם הרגיל יש בהם פנים נוספות אשר נגלות לנו לאחר עיון קצר. אך בשפות עתיקות, שאין אנו חיים אותם בדיבור יום יומי והן ידועות לנו רק מתוך לימוד, אובד לרוב הטעם העיקרי של ביטוי כזה, כי מובנו הכפול לא בא כלל לתודעתנו.

להלן יובאו ביטויים מדברי חז"ל שיתכן שיש בהם מובן של מליצה נוסף למובנם הרגיל, היינו שהם נושאים משמעות כפולה או שיש בהם שימוש בביטוי הדומה מבחינה לשונית לביטוי מוכר. כמה מההסברים חדשים, אך יש מהם שכבר הקדמונים ביארו כך את הדברים. הביאורים א-ט להלן מקורם במאמרו הנ"ל של הרב ארנטרוי, אלא שקיצרתי ולפעמים גם שיניתי מעט כפי עניות דעתי¹. שאר ט"ו הדוגמאות הם דברים ששמעתי וראיתי או אשר הוספתי מדעתי, והם בגדר הצעה בלבד, ואם זכינו להבהיר משהו מסוד חכמים ונבונים והיה זה שכרנו.

א. איזהו חכם הרואה את הנולד (תמיד לב, א) - המיילדת קרויה בפי חז"ל חכמה (כעין שמקיז דם וסתם רופא קרויים 'אומן' בלשון חז"ל על שם חוכמתם, ומעין הביטוי 'מומחה'), ומטבע הדברים היא זו שרואה ראשונה את הילד הנולד. ונראה שמזה באה לשון המליצה שחכם רואה לפני האחרים את העניין הנולד.

ב. ראויה הייתה בת שבע לדוד אלא שאכלה פגה (סנהדרין קז, א) - פגה הוא השם של התאנה כשהיא בשלב של בוסר. והנה בנות שבע הוא שם של מין תאנים משובחות (ראה ר"ע ברטנורא מעשרות ב, ח), ובלשון יחיד 'בת שבע' (לענייננו אין הכרח שהיה שימוש לשוני מעשי של ביטוי זה בלשון יחיד). וכשרצו חז"ל לומר שבת שבע הייתה ראויה לדוד אלא שהגיעה אליו לפני הזמן המתאים והנכון, נקטו ביטוי המתאים לתאנה משובחת קודם זמנה².

1 במאמרו 'מילא בסלע משתוקא בתרין' שנדפס בספרו 'עיונים בדברי חז"ל ובלשונם' (עמ' צ ואילך, עם שינויים קלים). הרב ארנטרוי שימש שנים רבות כרבה של העיר מינכן שבגרמניה, נפטר בשנת תרפ"ז.

2 בדרך כלל שם באו הדברים בהרחבה ובהטעמה כדרכו הטובה של הגאון המחבר זצ"ל, יחד עם דוגמאות נוספות, ושם הרכיב גם בביאורי פסוקים בתנ"ך ערך דרך זו ועוד.

3 עיקרו של ביאור זה כבר בא בתוך דברי מהר"ם שיף כתובות עט, ב.

- ג. ונטעתי חמישה ארזים בישראל (שבת קיח, ב) - אולי היא מליצה על סמך המנהג לנטוע ארז בלידת בן זכר (ראה גיטין נז,א). מליצה זו תיתכן גם אם בזמנו לא נטעו ארזים בפועל, אלא שהיה ידוע שבעבר נהגו כך בלידת בנים.
- ד. כל ישיבה שאין עמה סמיכה עמידה נוחה הימנה (כתובות קיא, א) - אולי אמרו כך למי שחשב על עליה לארץ ישראל שלא ימשיך לשבת בגלות (ראה את כל העניין בגמרא שם), כיון שבארץ הייתה עדיין נוהגת סמיכת חכמים, ורמזו לו לשבחה של הארץ הטובה שבה אפשר לזכות לסמיכה⁴.
- ה. ההוא פולמוסא דאתא לפומבדיתא, ערקו רבה ורב יוסף, פגע בהו ר' זירא, אמר להו ערוקאי, כזית שאמרו במקום מרה (חולין מו, א) - במקורות רבים פירושו שרמזו להם דרך מליצה שראוי לת"ח הנמשל לזית להיות עם בני העיר במקום מרה, היינו מקום הצרה. או שרמזו להם שלפעמים חיותו של הגוף מגיעה ממקום המרה, היינו שהאדם מתעלה ומתרומם מתוך הצרות והייסורים וכדומה ואין להימלט מהן (ראה במאמר הנ"ל של הרב ארנטרוי מה ששמע מתלמיד החת"ס בשם רבו, ויש בספרים שונים עוד פירושים שונים בכיוון זה).
- ו. לעולם הוי קבל וקיים (סנהדרין יד, א) - אולי הוא מליצה על סמך לשון הפסוק במגילת אסתר קיימו וקיבלו.
- ז. אל ישמיע אדם לאוזניו דברים בטלים מפני שהן נכוות תחילה לאיברים (כתובות ה, ב) - מתפרש כמליצה על סמך העובדה שכאשר צולים ראש בהמה האוזניים נצלות ראשונות (רש"י ציין שם עובדה זו, וציין לגמ' ע"ז לח, א).
- ח. הרוצה שיתקיימו נכסיו ייטע בהן אדר, שנאמר אדיר במרום ד' (ביצה טו, ב) - נחלקו הראשונים בביאורו. לרבינו חננאל ועוד מפרשים שהכוונה כאן לנתינת צדקה ולא לנטיעה ממשית, הרי מסתבר שזו מליצה על סמך העובדה שאכן היו נוטעים בקרקע לפעמים עץ בשם אדר שהיה בעל נוף ושורשים ניכרים לביטחון ולקיום הנכסים.
- ט. 'מאי דכתיב לך דומיה תהלה, סמא דכולה משתוקא. כי אתא רב דימי אמר אמרי במערבא מילה בסלע משתוקא בתרין' (מגילה יח, א) - בהערות לספר דקדוקי סופרים למגילה שם הביא רנ"נ רבינוביץ שיש שהציעו לפרש שאלו הן מליצות שנאמרו על סמך העובדה שאכן היה סם רפואי חשוב ושימושי שהיה קרוי משתוקא, וסם זה היה יקר יותר מבלוטי האלון (עפצים) הקרויים מילי.

4 ואולי עמידה רומז גם לעובדה שבזמנם היה נהוג שהתלמידים החדשים היו עומדים לפני הרב בבית המדרש והוותיקים היו יושבים, ומכלל כוונת המליצה לומר שעדיף להיות תלמיד חדש בארץ הסמיכה מלהיות תלמיד ותיק בבבל.

וראה שם הצעה לזיהוי הסם הזה⁵.

ז. אין קורין אבות אלא לשלושה (ברכות טז, ב) - ייתכן שהוא מליצה הנסמכת על כך שעבות הוא קליעה של שלושה, ראה שרשים לרד"ק ערך 'עבת' ועוד (והמשיכו בלשון דומה גם על ארבעת האימהות למרות ששם אין קשר למליצה זו).

יא. הואיל ותנן בבחירתא כוותיה (ברכות כז, א ועוד) - כבר עמדו על כך שהשם בחירתא למסכת עדויות נראה כמיוסד על קריאת שם המסכת בצורה 'עידיות' מלשון עידית ולא מלשון עדות (הקדמת תפא"י למסכת עדויות בשם אביו). וקרוב להציע שהיא מליצה שהייתה שגורה בפיהם על סמך קרבת המילים.

יב. אמר להו רבה תרווייכו רבנן הויתו, היינו דאמרי אינשי בוצין בוצין מקטפיה ידיע (ברכות מח, א) - בוציני הם אבטיחים או דלועים בארמית בבליית. ויש לפרש שהפתגם דיבר על בוציני במשמעות של דלעת, כיון שבהמשך צמיחתה היא עשויה להגיע לאורך מופלג⁶. ואולי היו מתבטאים כך במיוחד בנוגע לרבנן, כיון שבארמית המדוברת בארץ ישראל, היינו בארמית גלילית, היו קוראים בשם בוציני לנרות המאירים (נדרים סו, ב).

יג. היינו דאמר רב מילתא אלבישיהו יקרא (שבת י, ב) - 'מילתא' או מילת הוא שם לבגד יקר העשוי מצמר רך ונקי במיוחד (או ממש), והתרגום המילולי של המשפט הוא 'בגד העשוי מילת יקר ללובשיו', והכוונה שהרגילים במלבושים יקרים ומשובחים מסכימים לשלם סכום מופרז בשביל הבגד החביב עליהם. והנה גם דיבורים קרויים מילתא במקומות רבים (במשמעות של מילה הנאמרת), וכיון שכך נאמר משפט זה ע"י רב כמליצה למי שה'מילתא', היינו דברי התורה של רבו שהוא רגיל בהם, חביבים עליו ביותר.

יד. האי (המקרה כלים בחמתו) נמי מתקן הוא, דקעביד נחת רוח ליצרו (שבת קה, ב) - אולי יש לפרש שהיא מליצה על סמך הביטוי 'ועושה נחת רוח ליצרו' (ברכות יז, א ועוד). וניתן לפרש את המשמעות של הביטוי 'נחת רוח' כאן שהיא מלשון 'הניחותי חמתי', היינו שעל ידי קריעת הבגד האדם מניח ומשכך את רוח החימה שהבעיר בו יצרו, ואינו כמשמעות נחת רוח ליצרו שהוא לשון של פיוס והתרצות.

5 יתכן שרוכלי הסממנים היו מוכרים שני סממנים אלו יחד בין שאר מיני סממנים המצויים ב'קופת הרוכלים' ומכרזים עליהם 'כמוני פטמים', כך שהכרזה על מילי בסלע ומשתוקא בתרין או בדומה לזה הייתה נשמעת לפעמים בשוק. כעין זה הביא הרב ארנטרוי שם.

6 ראה ב"מ סד, א על 'בני גרמיא' - היינו באורך אמה, ומקובל שזו דלעת הבקבוק. ואכמ"ל.

טו. אמר ליה שמואל לקרנא גברא רבה קאתי ממערבא וחייש במעיה וקא דלו מיא לאקבולי אפיה קמיה, זיל תהי ליה אקנקניה (שבת קח, א) - שמואל ביקש מקרנא לעמוד על טיבו של הגברא רבא שבא ממערבא, וניסח את בקשתו בביטוי 'תהי אקנקניה'. וכבר ביארו הרמב"ן כאן ועוד שנקט לשון זו כיון שקרנא היה תוהה על קנקני יין לפרנסתו, וכמבואר בכתובות קה, א 'קרנא... דהוה תהי באמברא דחמרא ויהבי ליה זוזא'.

טז. וכי חולדה נביאה היא (פסחים ט, ב) - מליצה מובנת הנסמכת על שמה של חולדה הנביאה (וראה בשו"ת תורה לשמה סי' רנב שלמד מכאן ששימוש של מליצה אינו נחשב כחוסר כבוד).

יז. וכורכין את שמע (פסחים נה, ב) - הביטוי הלשוני קצת צריך ביאור, ואולי יש מקום להציע שהוא מליצה על סמך כריכת המזוזה כלפי שמע (מנחות לא, ב).

יח. שבשתא כיון דעל על (פסחים קיב, א, ב"ב כא, א) - שבשתא הם זמורות הגפן בלשון חז"ל (לפעמים הוא מופיע בצורה זו ולפעמים מופיע כשבשתא או שיבשי), וטבעם שהם רכות בשנה הראשונה ומתעצות ומתקשות לאחר זמן, ואם בינקותם לא כיוונום לגדול ישר כפי הראוי הם מתקשות בצורה עקומה ושוב אי אפשר לתקן את המעוות. והשאלו את זה כביטוי מליצי לשיבוש הנקבע בלב האדם מינקותו וקשה לעקור אותו מן הלב.

יט. מנין שאפילו שיחת תלמידי חכמים צריכה תלמוד שנאמר ועלהו לא יבול (סוכה כא, ב) - אולי הביטוי נסמך על כך שעלה קרוי שותא (לדוגמא בצלף ברכות לו, א) וגם שיחת חולין קרויה כך (שותא דינוקא). ומכאן ש'עלה' רומז לשיחת חולין. דוגמא לסמך מעין זו מצאנו במה שאמרו הרואה ביצים - תלויה בקשתו (ברכות נז, א), ופירש המהרש"א שם שהוא לפי שגם ביצים וגם בקשות קרויים ביעי בארמית.

כ. וחכמים אומרים אין לא ראינו ראייה (זבחים קג, ב) - נראה שהיא מליצה על סמך דימוי המילים של ראיית העין וראייה - הוכחה.

כא. אי בר אוריין הוא יאי, אי בר אוריין ובר אבהן יאי ויאי, בר אבהן ולא בר אוריין אישא תיכליה (מנחות נג, א) - אולי נקט ביטוי זה כיון שאש קרויה בארמית 'אור' והיא מילה קרובה למילה אוריין, וזה שאינו בר אוריין ראוי שתאכלנו האור (ובחגיגה כז, א אמרו תלמידי חכמים שכל גופן אש, דכתיב הלוא כה דברי כאש נאם ה' וכו', ואולי גם זה טעם לביטוי אישא תיכליה).

כב. אין שונים בטהרות (נדה ה, ב) - עניינו שאין מנסים לעשות מעין שחזור של מעשה מסופק כדי לבדוק אם היה בו מגע המביא לידי טומאה. וייתכן שהביטוי

אין שונין בטהרות הוא מליצה על סמך שיעקר עיון התלמידים היה בתלת סידרי, ולא היו רגילים לשנות משנתם בשית סידרי, ובפרט 'אין שונים' בסדר טהרות שענייניו קשים.

כג. בירושלמי (ברכות פ"ב ה"ח) 'א"ר לוי מה אם אחי יוסף על שמצאו מציאה יצא לבם דכתיב ויצא לבם, אנו שאבדנו את ר' סימון בר זביד על אחת כמה וכמה'. ע"כ. וכבר נתקשו המפרשים שם בדימוי זה. ובספר עלי תמר שם העיר שבלשון הירושלמי אוצר קרוי סימא או סימן (ואולי סימן הוא לשון רבים וכלומר סימאן), הדומה לשמו של ר' סימון. והשתמש המספיד במליצה לומר מה אם אחי יוסף שמצאו אוצר יצא ליבם, אנו שאיבדנו את האוצר הגדול - ר' סימון, על אחת כמה וכמה.

כד. ולסיום, ממליצות חז"ל למליצה שמצאו בדברי אחד מרבתינו הראשונים. בסוגיית נ"ט בר נ"ט כתב הרמב"ן (חולין קיב, א) 'כתב בעל התרומות ז"ל קערות שהודחו במחבת... ואני אומר אשתבוש כהני' וכו'. וכנראה מחמת ביטוי זה הבינו שניים מחכמי ספרד, אב ובנו, שכנראה לא היו להם ידיעות על חיי בעל התרומה, שרבינו ברוך בעל ספר התרומה היה כהן - ראה בשו"ת תשב"ץ (ח"ג סי' לז)⁷ ובשו"ת רשב"ש (סי' קנה)⁸. ברם בספרים ותשובות של בני ארצו וזמנו של בעל התרומה, ובכל האחרים שהביאו דברים בשמו, אין מי שהזכירו ככהן. ויש לפרש את דברי הרמב"ן כמליצה, שכיון שהנידון בסוגיה שם הוא בדרגות של טעם ראשון ושני ושלישי לעניין איסורי מאכלות, ואירע בהם שיבוש לדעתו, השתמש בביטוי אשתבוש כהני (פסחים יז, א) העוסק בדרגות של ראשון ושני ושלישי לטומאה שהשתבוש בהם הכהנים⁹.

7 אות ח במהד' מכון ירושלים ומכון שלמה אומן ליד הע' 182.

8 וכן בס' תקיג [ב] ד"ה ולענין נאמנותם, וסי' תריג ד"ה אבל יש.

9 אגב, רבים טעו בשם עירו וארצו של רבינו ברוך בעל התרומה וקראוהו רבינו ברוך מוורמייזא (או גרמייזא, כיום וורמס) שהיא עיר באשכנז-גרמניה, כאשר לאמיתו של דבר היה רבינו ברוך מרבתינו הצרפתים, תלמיד ר"י הזקן. ייתכן שמקור השיבוש בכך שהיה קיים חכם מפורסם בשם רבינו ברוך בוורמייזא, הוא רבינו ברוך אביו של מהר"ם מרוטנבורג, ונמצא ברוך מתדבק בברוך, גם ברוכים יהיו. ההערות הללו בעניין ייחוסו ומקומו של רבינו ברוך בעל התרומה נתבארו במאמר 'ואיש על מקומו מבואר שמו' של פרופ' ר"ש עמנואל (נמצא באוצר החכמה). עיקרי הדברים כבר נכתבו בספר אוצר הגדולים אלופי יעקב ח"ג אות קנז וכמו שציין שם, ושם כתב שאולי חשבו שהיה כהן מפני השם שנתן לספרו - 'התרומה', ובמאמר של ר"ש עמנואל שם הוסיף את הציון לרמב"ן הנ"ל (ומעניין שגם שם הספר באופן שהביאו הרמב"ן, ספר התרומות, די שכיח בין חכמי ספרד, בעוד שבספר עצמו ואצל כל חכמי אשכנז הוא קרוי ספר התרומה [ספר התרומות הוא כידוע חיבורו של ר"ש הסרדי תלמיד הרמב"ן ועוסק בעיקר בדיני ממונות]).